

historian has been analyzed. It is shown that the problem of development of study's source foundation of the Ukrainian past of XIX – at the beginning of XX century was devoted non-serial edition «Over a hundred years. material from the public and literary life of Ukraine nineteenth and early twentieth century» which was initiated by M. Hrushevsky. The process of finding of source material by M. Hrushevsky for the history of the Cossacks and its subsequent publication in the ninth and tenth volumes of «History of Ukraine-Rus» has been reconstructed. Source background of the fourth, fifth and sixth volumes of the «History of Ukrainian Literature» has been reconstructed. In this work M. Hrushevsky gives the significant fragments of the most iconic landmarks of Ukrainian literature: chronicles, memoirs, panegyrics, epitaphs, biographical, journalistic and polemical literature, epic, prose and poetry, epistolary, etc. Most of them are reprints of rare inaccessible books, so that the scientist's work to some degree has the character of the literary anthology. The conclusion about the importance of editorial heritage of historian for the Ukrainian science of the twentieth century has been made.

Key words: M. Hrushevsky, archaeography, «Ukraine», «History of Ukraine-Rus'»

УДК 930.1(477)(=16)

К. В. Івангородський

ЕТНОГЕНЕЗ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН У НАУКОВИХ КОНЦЕПЦІЯХ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ АРХЕОЛОГІВ

Анотація. У статті проаналізовано сучасні наукові концепції етногенезу східних слов'ян, запропоновані українськими археологами.

Ключові слова: етногенез, етнічна історія, східні слов'яни, українська археологія

Постановка проблеми. Етногенез українців, так чи інакше пов'язаний з історією східних слов'ян, становить центральне питання в межах усєї національної української історіографії. Не є винятком і сучасний процес історіописання археологами, присвячений аналізу цієї проблематики. Після зникнення панування комуністичної ідеології в науковій думці та відродження на теренах колишнього Радянського Союзу національних історіографічних шкіл, згідно влучного спостереження Г. Касьянова, відбулася актуалізація питання щодо визначення власного національного «я» й окреслення «образу Іншого» [1, 15]. У межах «нових» східнослов'янських держав такими «іншими» насамперед виявилися саме спільноти східних слов'ян, зокрема їхній етнічний розвиток.

Відшліфована схема східнослов'янського етногенезу за радянської доби виявилася не такою вже й непорушною, але стверджувати, що фахівцям відразу вдалося вирішити це питання незаангажовано та об'єктивно також не доводиться. Більше того (як з'ясувалося невдовзі), це питання набуло ще помітнішої політизації й ідеологічного забарвлення, що безсумнівно лише перешкоджає встановленню наукової істини. Хоча, аналізуючи сучасну українську історіографію цієї проблеми, можна відзначити й доволі ґрунтовне просування у напрямі її об'єктивізації, позбавленої упередженості та телеологічних інсинуацій.

Між тим, можна погодитись із В. Ричкою, що перебіг етногенетичних процесів у середньовічному слов'янському світі продовжує залишатися чи не найбільш контроверсійною для східноєвропейської науки темою [2, 33]. Про це ж ідеться й у вступному слові від Редколегії «Українського історичного журналу» до «круглого столу», проведеного 2001 р. на тему: «Етнічні процеси у середньовічному слов'янському світі», до речі, єдиному поки що (наскільки нам відомо) науковому заході подібного рівня, в межах якого обговорювалися новітні підходи до означеної проблематики представниками всіх сучасних східнослов'янських історіографій. Опубліковані в часописі тексти (а також їхня перепублікація в збірнику «Ruthenica» за 2002 р.) засвідчили, з одного боку, розмаїття поглядів і підходів учених із України, Білорусі та Росії до характеру, змісту та сутності етнічних процесів на Сході Європи за доби середньовіччя, а з іншого – своєрідно характеризують стан і перспективи подальшого дослідження цієї проблематики у згаданих країнах [3, 3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Крім доволі слабкого та уривчастого наукового діалогу між сучасними східнослов'янськими вченими, зокрема у сфері етнічної історії, слід наголосити й на тому, що дотепер відсутня також і більш-менш належна історіографічна рефлексія відносно етногенезу східних слов'ян у сучасному науковому дискурсі, що, звісно, не сприяє глибокому усвідомленню проблем, позитивних здобут-

ків, перспектив подібних досліджень, їхніх наукової, соціальної, політичної ролей. Певним чином історіографічний аналіз цієї проблеми присутній у розробках тих сучасних українських науковців, які присвячені власне проблемі етнічної історії спільнот східних слов'ян. До них належать праці таких фахівців, як В. Баран, Л. Залізник, Д. Козак, С. Маркарчук, О. Моця, В. Ричка, О. Толочко, П. Толочко та ін. Окремо варто виділити історіографічні дослідження Н. Бондаренко [4] та Н. Юсової [5], де у відповідних підрозділах подано аналіз і сучасних студіювань відносно слов'янського етногенезу та концепції давньоруської народності. Так, можна цілком погодитись із Н. Бондаренко, що сучасну українську історіографію слід охарактеризувати «як якісно новий етап у розвитку етноісторичних досліджень в українській історичній науці» [4, 212]. Важко не погодитись і з думкою, що у сфері вивчення питань загальнослов'янської та національної етноісторії українською наукою накопичений значний досвід, який може бути з успіхом використаний також білоруськими та російськими фахівцями [4, 5].

Загалом фаховий аналіз сучасної української історіографії етнічної історії східних слов'ян домонгольського періоду є досить фрагментарним, подекуди поверховим і, як правило, побіжним, торкаючись переважно лише певного аспекту з означеної проблематики. Крім цього, сучасним українським ученим досить часто не вдається уникати надмірної емоційності у власних твердженнях щодо доробку колег. Ще одним не зовсім позитивним явищем необхідно визнати практичну необізнаність (чи свідоме ігнорування?) із сучасними напрацюваннями у сфері етногенезу східних слов'ян фахівцями із сусідніх країн і передусім зі східнослов'янських. На превеликий жаль, аналіз питання досить часто позначений заангажованістю та упередженістю деяких українських дослідників.

Мета. Усе це змушує нас детальніше зупинитися на визначенні основних тенденцій у сучасній українській історіографії етнічної історії східних слов'ян домонгольського періоду (насамперед з позицій археологічної науки), що власне і становить мету цієї статті. Об'єктом дослідження виступає новітній історіографічний процес у межах нинішньої території України, предметом – етнічна історія східнослов'янських спільнот у візії сучасних українських археологів.

Виклад основного матеріалу. Аналіз сучасної української історіографії етнічної історії східних слов'ян переконує нас також у тому, що однією з найбільших проблем у цій сфері залишається надзвичайно низький рівень її теоретично-методологічної основи. При цьому, на превеликий жаль, спостерігається стійке небажання (а подекуди й банальне ігнорування) ґрунтовно аналізувати теоретичні аспекти етноісторичних досліджень, що, з одного боку, створює відчутну термінологічну плутанину, а з іншого – нерозуміння закономірностей розвитку людських спільнот, як і їхньої таксономічної поліваріантності. Зрештою, варто сподіватися на якісні зрушення й у цій царині, адже проблему усвідомлює певна частина сучасних українських науковців, які щоправда, нерідко обмежуються лише загальною констатацією цієї проблеми, не пропонуючи в підсумку якихось більш конкретних напрямів виходу з неї.

Крім цього, можна також погодитись із зауваженням О. Моці, що у східнослов'янській історіографії, відносно висвітлення середньовічних процесів етнічного рівня, «зафіксована значна кількість теорій, у яких (м'яко кажучи) присутня недостатня кількість фактів для їх підтвердження» [6, 64]. Для пострадянського становища української (але не лише її) історичної науки загалом характерним є зниження уваги до методологічних основ, щоправда наслідком цього є те, що раніше вони штучно стимулювалися ідеологією, а відтак, і сьогодні (очевидно підсвідомо) багатьма залучаються без критичного переосмислення, що епістемологічно є вкрай небезпечним явищем, особливо в умовах сучасного постмодерністського дискурсу, з його базисом визнання відносності взагалі будь-якого знання й передусім етнологічного, з його претензіями на універсалістські категорії в реконструюванні минулого.

Усе це повною мірою стосується й реконструкції етнічної історії східних слов'ян, з її нечисленними писемними джерелами та проблемою етнічної належності археологічних культур. Встановити останню (про що мова далі йтиме докладніше), як справедливо констатує В. Баран, «дуже важко і майже неможливо», внаслідок чого, «дослідники слов'ян-

ського етногенезу результати своїх розробок висловлюють переважно у вигляді припущень і гіпотез» [7, 14]. Відтак, на думку В. Рички, «доводиться навпомацки та ще й з допомогою недосконалого методологічного інструментарію шукати історичні коріння українського етносу в ген тисячолітній історичній ретроспективі» [2, 32–33]. У свою чергу й Н. Бондаренко вважає, що саме відсутність теоретичної зрозумілості стосовно періоду становлення та розвитку східнослов'янських етнічних спільнот не дозволяє створити переконливу картину етнічної історії України [4, 250–251].

Проблеми теоретичного характеру властиві й сучасному рівню археологічних славістичних досліджень. Хоча необхідно підкреслити, що сьогодні цей напрям у вітчизняній історіографії проблеми став багато у чому визначальним, завдяки зникненню ідеологічного контролю та істотному розширенню кількості східнослов'янських старожитностей. Сучасна археологія зуміла запропонувати досить адекватні версії стосовно того, де і як жили східні слов'яни у переддержавний період. Так, підчас елементарне картографування знахідок, згідно спостережень М. Відейка, або встановлення їх точного датування вносить серйозні корективи у побудови істориків [8, 185].

На думку не менш відомого сучасного українського археолога Д. Козака, етногенез слов'янських народів узагалі є «глобальною проблемою археологічної науки» [9, 11]. Дослідник також відзначає, що, завдяки значному поповненню джерельної бази новими матеріалами, в основному археологічними, в останні десятиліття кількість поглядів на проблему походження слов'ян обмежилась. Більше того навіть спостерігається зближення позицій дослідників [9, 11]. Натомість Р. Терпиловський, у свою чергу, наголошуючи, що «пріоритет у вивченні проблеми етногенезу слов'ян належить саме археології, котра стрімко розширює коло своїх джерел, випереджаючи мовознавство та історію», все ж таки менш оптимістично трактує, визначене його колегою, «зближення» поглядів. Він змушений констатувати, що, «незважаючи на тенденцію до зближення поглядів археологів-славістів різних шкіл, обумовлену розширенням джерельної бази і вдосконалюванням методик дослідження, до одностайності у цьому питанні поки що далеко» [10, 25].

Найголовнішим із чинників цієї диференціації сучасних археологів є пошук так званої «прабатьківщини слов'ян», дискусії довкола якої спостерігаються вже не перше століття. Згідно твердження сучасного російського історика Ю. Денісова, «пошук прабатьківщини слов'ян ускладнюється ще й тим, що цей процес не обмежується лише боротьбою наукових ідей, а охоплює сфери ідеології та політики» [11, 4]. Тому, напевно, дотепер питання, – де з'явилися перші слов'яни, – залишається відкритим.

Одну із сучасних альтернативних версій у з'ясуванні цієї проблеми запропонував російський археолог В. Сєдов. Її сутність полягає в тому, що прабатьківщиною слов'ян, які прийшли у північно-східні «руські» землі, була Північ Польщі та Німеччини [12, 21–33]. Натомість український етнолог С. Макарчук, аналізуючи цей підхід, констатує наступну його промовисту суперечність: «Якщо ця версія відомого авторитета російської археології та науки етногенезу слов'ян не є помилковою, то вона аж дуже сильно наголошує на відмінностях в етногенезі росіян і українців. У будь-якому випадку її нелегко прийняти без застережень, бо вона руйнує класичний історіографічний стереотип формування давніх росіян зі слов'янських мігрантів з території сучасної України і місцевого балтського та фінського елемента, що проживав на території сучасної європейської Росії» [13, 102–103].

Прабатьківщина слов'ян є предметом наукових пошуків і в роботах сучасних українських археологів. Так, М. Відейко вважає, що саме на початку XXI ст., нарешті, вдалося визначити місцерозташування «цієї загадкової місцевості». Вчений переконаний, що більша частина цієї землі сьогодні знаходиться на території саме України. Адже, за всіх засобів її пошуку, «сліди ведуть на Дніпро, на Волинь, а також на Південь Білорусі й у східні райони Польщі» [8, 5,38]. Крім цього, він закликає колег об'єднати зусилля для з'ясування цього питання, залучивши до її студіювання генетиків, істориків, лінгвістів, тобто усіх, «хто може допомогти в пошуках невлітимої прабатьківщини слов'ян».

Ефективність подібної співпраці, на думку М. Відейка, доводить зокрема нещодавно проведені дослідження щодо генетичної спорідненості слов'ян. Співставлення результатів показало тісну спорідненість українців як зі східними, так і західними слов'янами,

що є додатковим свідченням на користь Дніпровської «прабатьківщини». До того ж саме із Середнім Подніпров'ям пов'язані первинні носії гаплогрупи *R1a*, спільної для всіх слов'ян. Разом із тим, на думку дослідників із Росії та Білорусі, саме білоруська популяція знаходиться найближче до «слов'янського пра-етносу». Аргумент – проведене ними дослідження генофонду росіян, українців і білорусів засвідчило, що останні мають усі специфічні особливості перших двох популяцій. Тобто, територію Білорусі також слід включати до «прабатьківщини», з якої висувалися різні слов'янські етнічні групи [8, 36–37].

Дискусійним залишається й питання про загальний етногенез слов'ян. Так, з погляду Р. Терпиловського, злиття воєдино культурно-побутового комплексу (що охоплює формування достатньо близьких слов'янських археологічних культур, єдність соціально-економічної структури їхніх носіїв, єдність ідеологічних уявлень, відбита в існуванні кількох основних варіантів поховань із кремацією), спільність мови, зафіксованої стародавніми авторами і реконструйованої сучасними лінгвістами, а головне – зростання самосвідомості, відображене у широкому використанні самоназви «слов'яни», дозволяє говорити про завершення процесу загальнослов'янського етногенезу в середині I тис. н. е. Далі мова може йти вже про етнічну історію слов'ян і одночасно про етногенез українців, росіян, білорусів та інших сучасних слов'янських народів [10, 39–40].

Перспективним, хоча порівняно слабо розробленим поки, підходом можна вважати думку, згідно з якою, слов'яни від початку існування ніколи не становили єдиної (монолітної) етнічної спільноти, тобто, були скоріше за все етносоціальним організмом, який включав значний конгломерат різноманітних етносів, безсумнівно споріднених. Серед сучасних українських учених подібну позицію демонструє В. Баран: «Вивчаючи історичні витоки українського народу як частини слов'янського світу, ми виходимо з того, що слов'яни ніколи не були однією етнічною спільністю. Вони вже з самого початку в найвіддаленіші епохи виступали як окремі, хоч і споріднені праслов'янські та слов'янські більші чи менші етномовні групи (об'єднання родів, племена, союзи племен)» [7, 12]. В іншій монографії археолог уточнює: «Лінгвістичні, історичні, археологічні матеріали переконують нас у тому, що слов'яни ніколи не були єдиною етнічною спільнотою. Вони, як і народи іранського, фракійського, ілірійського, германського, романського коренів, виступали як окремі етномовні групи, об'єднані в племена і племінні союзи, що були етносоціальними одиницями» [14, 7].

Не меншою і теоретичною, і практичною складністю залишається спроба ідентифікації та співвіднесеності будь-якої археологічної культури з певною етнічністю. Повною мірою це стосується й проблеми етногенезу східних слов'ян, адже, як наголошує той таки В. Баран, «встановити етнічну належність археологічних культур глибокої давності без ретроспективної їх прив'язки до пізніших етнічно визначених старожитностей і зіставлені з даними писемних джерел і результатами досліджень інших наук (лінгвістики, антропології) дуже важко і майже неможливо» [7, 14]. Внаслідок цього, що нами вже відзначалося вище, майже всі дослідження у цій сфері представлені припущеннями, які фактично не піддаються верифікації.

Нетотожність археологічної культури етнічній спільноті породжує й різні трактування у фаховій літературі відносно конкретної належності тих чи інших старожитностей слов'янам. Наприклад, Д. Козак не поділяє «малообґрунтовані твердження В. Седова та В. Барана про існування „слов'янських” локальних варіантів у черняхівській культурі», адже «всі черняхівські археологічні пам'ятки, – на його думку, – є скіфо-сарматськими, германськими або такими, етнічну ознаку яких не встановлено» [15, 13]. Відносно східних слов'ян археолог відзначає: «Відомо три різновиди археологічної культури слов'ян, які належали різним гілкам східного слов'янства: празько-корчацька, пеньківська та колочинська. Перша належала історичним слов'янам, друга – антам, а третя продовжила традиції київської культури... До кінця VII ст. культурні особливості цих груп нівелюються і на просторах від Вісли до Дніпра формується єдина східнослов'янська культурно-історична спільність – культура Луки-Райковецької» [15, 13–14].

Дулібів, антів і склавинів ототожнює з археологічними культурами празькою та пеньківською відповідно й Л. Залізник. Упродовж V–VII ст., на його думку, ці культури

«трансформувалися в праукраїнські літописні племена волинян, деревлян, полян, білих хорватів, уличів, тиверців, які склали Лука-Райковецьку культуру, що «була безпосереднім генетичним підґрунтям Південної Русі». Саме цей «середньовічний етнос, – продовжує вчений, – створив державу Русь, яка швидко трансформувалася в ранньосередньовічну імперію, що в X–XII ст. здійснювала потужну колонізацію просторів півночі Східної Європи. Внаслідок же колонізації балтських і фінських племен «постали молоді балторуські (білоруси, псково-новгородці) та фіно-руські (росіяни) етноси» [16, 50; 17, 9–13].

Схема етногенезу східних слов'ян, згідно прив'язки етнічних спільнот до археологічних культур, запропонована й у монографії «Історичні витоки українського народу» В. і Я. Барана. Згідно неї, білоруси походять від колочинської культури, росіяни – від іменьківської, поляки – від дзедзіцької (венеди), українці – від празько-корчацької (склавини) та пеньківської (анти). На відміну від трьох попередніх, дві останні стали субстратами й для таких слов'янських етносів, як поляки, словаки, морав'яни, чехи, сорби, серби, болгары, македонці, хорвати [14, 195]. І якщо згадані дослідники ототожнюють венедів із дзедзіцькою культурою, яка стала субстратом поляків, Д. Козак переконує, що племенам венедів відповідає зубрицька культура, яка належала до давньослов'янського етносу [9, 7]. Зрештою, археолог доходить висновку, що «етнокультурний розвиток венедського суспільства протягом першої половини I тис. н. е. завершився створенням першого в історії східного слов'янства протодержавного утворення, відомого з писемних джерел під назвою „дуліби”» [9, 217].

Невирішеною остаточно залишається й проблема археологічної «прив'язки» так званих «літописних союзів племен» східних слов'ян, які були нащадками склавинів і антів. Можна погодитись із Г. Півтораком, що історики вигадали для них не зовсім вдалі назви «племена» і «союзи племен», хоч самі себе вони так ніколи не називали. Крім цього, на думку філолога, є всі підстави вважати їх окремими етносами [18, 35]. Своєю чергою В. Баран у цих «слов'янських племінних союзах» вбачає «вже не окремі племена», а «зародження основ майбутніх слов'янських народностей, у тому числі української на обох берегах Дніпра Лісостепової України» [7, 77].

Підтверджують різну етнічну належність союзів племен і сучасні антропологічні дослідження. Так, провідний український фахівець у цій сфері С. Сегеда стверджує, що «за деякими провідними ознаками, зокрема черепним показником і шириною вилиць, окремі територіальні групи нащадків літописних середньовічних східних слов'ян усе ж істотно відрізнялися між собою» [19, 89].

Проте, не всі історики погоджуються з доволі штучним ототожненням східно-слов'янських союзів племен і археологічних культур. Так, О. і П. Толочко з цього приводу резонно зауважують: «Не можна позбутися враження, що дослідники, виокремлюючи в археологічному матеріалі специфічно „древлянські” чи, скажімо, „полянські” риси, керуються не так археологічними реаліями, як намаганням будь-що підтвердити правдивість літописної картини етнографії Східної Європи. Приклад із „невловимістю” полян спонукає серйозно замислитися як над самою можливістю таких спроб, так і над природою літописних „племен” та принципом побудови літописцем у XII ст. панорами східноєвропейської етнографії» [20, 33]. Прикметно, що східнослов'янські союзи племен автори відносять до етнографічного рівня, що, з погляду зокрема П. Толочка [21, 26], має підтверджувати «етнічну» єдність давньоруської народності, котра включала відповідні субетноси, на рівні яких сформувалася етнографічна (?) основа майбутніх української, білоруської та російської народностей.

Натомість О. Толочко вважає, що у визначенні характеру «племен» (тобто, «східно-слов'янських етнографічних груп») існує стійка традиція трактувати їх не лише як етнографічні групи, але й як етнічні та соціальні спільноти. Такий «подвійний стандарт», на думку історика, дозволяє інтегрувати «племена» і в загальну схему державного розвитку X–XIII ст., і у схему етнічного розвитку Київської Русі. Головним фактором етнічного розвитку при цьому обирається держава: саме з її утворенням виникає «плавильний тигель», що перетоплює полян, сіверян, кривичів, словен у киян, чернігівців, смолян, нов-

городців. Зі зникненням держави (після середини XIII ст.) починається зворотний процес розпаду єдиної давньоруської народності на ряд етнічних спільнот [22, 29].

Натомість сучасні українські археологи, якщо не критикують, то, принаймні, оминають етноісторіографічний концепт «давньоруська народність», керуючись у студіюваннях історичних витоків українців закономірностями етноісторичного процесу. Відповідна схема зводиться до кількох ієрархічно-історичних етапів: індоєвропейці, германобалто-слов'яни, праслов'яни, слов'яни, слов'янські народи. З цього ланцюжка давньоруська народність явно випадає, оскільки має передусім етнополітичну «природу», не тотожну етноісторичній стабільності. Наприклад, відомий російський радянський археолог П. Третьяков довів, що звичай білити крейдою стіни житла (ознака класичних українських хат) був поширеним уже в II ст. н. е. серед населення зарубинецької культури.

На думку ж Г. Півторака, «оскільки зарубинецька культура була поширена на території сучасної України, в її ареалі виникали й розвивалися також локальні етнографічні риси, значна частина яких дійшла й до нашого часу і стала самобутніми етнокультурними ознаками української нації» [18, 23]. Схожа логіка простежується й у працях інших українських дослідників, які пропонують «історію українців як окремого етносу» починати від середини I тис. н. е. Так, український етнолог С. Макарчук переконує, що «український етнос як південні руси східнослов'янського простору став виокремлюватися зі загальнослов'янської спільності від середини I тис. н. е., тоді ж, коли на тлі слов'янського масиву почали виділятися чехи, болгари, ляхи й інші етноси» [13, 459].

Фактично подібний підхід ґрунтується на концепції, запропонованій ще на початку XX ст. М. Грушевським. Проте, не зовсім коректним виглядає «звинувачення» сучасних українських науковців, які об'єктивно приходять до схожих висновків, у сліпому бажанні будь-що підтвердити цей погляд на східнослов'янський (і український зокрема) етногенез (до речі, сучасні білоруські дослідники також «починають» витоки етносу білорусів від цього ж рубежу, але свого М. Грушевського вони не мають). Характерною у цьому контексті можна визнати аргументацію В. Барана: «Наше завдання сьогодні полягає в тому, щоб, на основі археологічних джерел, окреслити регіони становлення і кристалізації слов'янських ранньосередньовічних культур, які відповідають склавинам і антам, та шляхом ретроспекції розкрити їхні витоки». Зрештою, вчений доходить висновку, що «інтеграція антів і склавинів, їх велике розселення та перегрупування приводить до виникнення, а потім і до відокремлення тої групи східнослов'янських племен, що стала основою утворення українського народу». Отже, резюмує В. Баран, «анти – окраїнні, хоч і інтегровані склавинами, залишають свій виразний слід у назві „Україна“, яка, проіснувавши поряд із офіційною книжною назвою „Русь“, переживши кілька етапів свого відродження і спаду, повністю витісняє її і стає визначальною для окремого слов'янського народу» [7, 31, 214, 217].

Підтвердженням концепції про «окремиї» етногенез східнослов'янських спільнот від середини I тис. н. е. і так звана «субстратна теорія». Причому слід особливо наголосити на тому факті, що своїми витокami вона сягає не удаваного бажання українських (чи білоруських) націоналістів задавнити історію українців (білорусів), а результатів радянської археології, передусім в особі її незаперечного авторитету В. Сєдова. Останній, традиційно різко критикуючи «концепцію Грушевського» (особливо на сучасному етапі розвитку східнослов'янських історіографій відповідної проблематики), мимоволі сам же й підтвердив її раціональність, попри те, що предметом його дослідження був етногенез давнього населення території Білорусі.

Відтак, не доводиться дивуватися, що у сучасній білоруській історіографії етногенезу східних слов'ян саме «субстратна теорія» отримала найбільшого розвитку. В її основі полягає той факт, згідно якого особливість формування білоруського етносу зумовлена тим, що на сучасній білоруській території споконвіку мешкали не слов'яни, а балти. Власне безпосередніми предками білорусів були кривичі, дреговичі та радимичі, котрі були результатом симбіозу слов'ян і балтів, що й визначило етнічну специфіку майбутніх білорусів, хоча й зі східнослов'янською домінантою. Певні постулати цієї концепції присутні й у сучасній українській історіографії, хоча, знову ж таки, більшою мірою це

притаманно насамперед археологічним студіям, натомість історики поки практично нічого про це не говорять.

Зазначена концепція найтіснішим чином пов'язана з процесом так званого «великого розселення слов'ян» V–VII ст. У результаті останнього слов'яни активно почали освоювати Балкани, Подунав'я, Північ і Північний Схід Європи. Аналізуючи це явище, сучасний український археолог В. Баран стверджує: «Велике розселення слов'ян не тільки зафіксоване писемними джерелами, а й фундаментально представлене археологічними пам'ятками. Воно обумовило їх поділ на основні групи, які у своєму дальшому розвитку стають основою формування сучасних слов'янських народів (курсив наш. – К. І.). Ця історична закономірність однаковою мірою відноситься до всіх слов'ян – південних, західних і східних. Інтеграція слов'янських переселенців з місцевим населенням на нових землях, поступове поглинення ними чужих субстратів приводить до зародження нових слов'янських етносів як на Балканах і в Подунав'ї, так і на Дніні, і на Волзі» [7, 247].

В іншому дослідженні, написаному спільно з Я. Бараном, цей же фахівець щодо ролі субстратів у східнослов'янському етногенезі зауважує: «Основна увага в нашій праці спрямована на вивчення процесів і причин зародження слов'янських народностей у період раннього середньовіччя. На відміну від українського народу, давні предки якого займали корінні слов'янські землі, ряд інших слов'янських народів, у тому числі східнослов'янських, що в процесі свого розселення зайняли великі території з чужим (балтським та угро-фінським) населенням, зазнали впливу цих субстратів (курсив наш. – К. І.). Це справило вирішальний вплив на формування їхньої етнічної самосвідомості. Зазначені чинники не були знівельовані в період киево-руської державності. Це і стало історичною основою для завершення процесів формування трьох східнослов'янських народів» [14, 8].

Обережніше до «субстратної теорії» підходить ще один видний представник київської археологічної школи – Р. Терпиловський, відзначаючи загальний характер історико-культурних процесів, що відбувалися на території сучасної України, Білорусі та Півдня Росії в другій половині I тис. Визначаючи природним те, що «різноманітні субстрати визначали етнокультурну своєрідність східнослов'янських угруповань», фахівець усе ж таки вважає, «наступні багаторазові переміщення населення, внаслідок війн, неврожаїв, політики тих чи інших держав, не дозволяють переоцінити ролі цих процесів у формування сучасних народів» [10, 39].

Цілком адекватними, на думку М. Вейдека, виглядають і уявлення лінгвістів щодо балто-слов'янської мовної єдності, зокрема з погляду сучасних генетиків. Адже, слов'ян (за винятком південних) із нащадками балтів споріднює саме значний вміст геному R1a. Наприклад, у мешканців Литви він становить 34 %, а Латвії – навіть 41 % (проти 50 % у середньому в слов'ян). Отже, переконує археолог, не лише мова у нас із балтами була колись спільною, але й предки [8, 38]. Звісно, нові підходи у дослідженні етногенезу східних слов'ян, пропонувані сучасними українськими археологами, істотно розширюють дослідницькі горизонти, проте, остаточні висновки, зокрема пов'язані з результатами генетики, робити, на наш погляд, поки що рано, оскільки біологічна складова етнічної сфери потребує ще докладного теоретично-методологічного обґрунтування.

Висновки. Таким чином, можна констатувати, що сучасні українські археологи намагаються підходити до реконструкції етнічної історії східних слов'ян додержавного періоду максимально об'єктивно та з урахуванням новітніх позицій як історичної, так і етнологічної, антропологічної, генетичної та інших наук. Разом із тим, відчутним недоліком їхніх етноісторичних концепцій і надалі залишається доволі низький рівень теоретично-методологічної обґрунтованості саме етногенетичних аспектів означеної проблематики. Доволі характерною у цьому контексті слід визнати проблему співвідношення етнічних спільнот із археологічними культурами, що яскраво простежується в тому числі і за невдалими загалом спробами «прив'язки» деяких з останніх до так званих «літописних союзів племен» східних слов'ян. Нерозв'язаними поки що залишаються й інші моменти етнічної історії східних слов'ян, передусім, наукове обґрунтування так званої «прабатьківщини» слов'ян, ступінь їхньої генетико-антропологічної спорідненості, а також проблема етногенезу окремих східнослов'янських етносів, у тому числі й українського.

Список використаної літератури

1. Касьянов Г.В. Націоналізація історії та образ Іншого: Україна і посткомуністичний простір / Г.В. Касьянов // Образ іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації (Матеріали Міжнародної конференції, Київ, 15–16 грудня 2005 р.) / Упор. і наук. ред. Г.В. Касьянов. – К. : Інститут історії України НАНУ, 2008. – С. 14–34.
2. Ричка В. Київсько-руська проблематика в українській історіографії останнього десятиліття / В. Ричка // Україна – Росія: діалог історіографій / Редкол. : В.Ф. Верстюк та ін. – К. ; Чернігів : РВК «Деснянська правда», 2007. – С. 22–46.
3. Етнічні процеси у середньовічному слов'янському світі (Матеріали «круглого столу») // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 2001. – № 3. – С. 3–47.
4. Бондаренко Н.С. Славянский этногенез и становление украинского народа (историографический анализ) / Н.С. Бондаренко. – К. : Феникс, 2007. – 400 с.
5. Юсова Н.М. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.) / Н.М. Юсова. – Вінниця : Консоль, 2005. – 545 с.
6. Моця О. З «міфів народів світу»: про час появи східнослов'янських націй / О. Моця // Ruthenica. – К., 2002. – Вип. 1. – С. 64–69.
7. Баран В.Д. Давні слов'яни / В.Д. Баран // Україна крізь віки. – Т. 3. – К. : Видавничий дім Альтернативи, 1998. – 336 с.
8. Видейко М.Ю. Украина: от Антов до Руси / М.Ю. Видейко. – К. : Крион, 2009. – 240 с.
9. Козак Д.Н. Венеди / Д.Н. Козак. – К. : Інститут археології НАНУ, 2008. – 470 с.
10. Терпиловський Р. Біля витоків слов'янства (за матеріалами Подніпров'я) / Р. Терпиловський // Ruthenica. – К., 2002. – Вип. 1. – С. 25–40.
11. Денисов Ю.Н. Славяне: от Эльбы до Волги / Ю.Н. Денисов. – М. : Флинта : Наука, 2009. – 296 с.
12. Седов В. Освоєння слов'янами лісових земель Східної Європи / В. Седов // Етногенез та рання історія слов'ян: Нові наукові концепції на зламі тисячоліть : Мат. міжн. конф. – Львів, 2001.
13. Макарчук С.А. Етнічна історія України : Навч. посіб. / С.А. Макарчук. – К. : Знання, 2008. – 471 с.
14. Баран В.Д. Історичні витоки українського народу / В.Д. Баран, Я.В. Баран. – К. : Генеза, 2005. – 208 с.
15. Козак Д.Н. Основні напрями етногенетичного розвитку племен України в I тис. н. е. (проблема етногенезу слов'ян) / Д.Н. Козак // УІЖ. – 2001. – № 3. – С. 11–14.
16. Залізник Л.Л. Проблеми етногенезу українців з позиції сучасної європейської етнології / Л.Л. Залізник // Магістеріум. – К., 2001. – Вип. 6. – С. 49–56.
17. Залізник Л. Етногенез українців, білорусів та росіян / Л. Залізник // Пам'ять століть. – 1997. – № 4. – С. 2–3.
18. Півторак Г.П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов (Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски») / Г.П. Півторак. – К. : ВЦ «Академія», 2001. – 152 с.
19. Сегеда С.П. Етногенетичні процеси на території Русі-України за даними антропології / С.П. Сегеда // УІЖ. – 2001. – № 3. – С. 43–47.
20. Толочко О.П. Київська Русь / О.П. Толочко, П.П. Толочко // Україна крізь віки. – Т. 4. – К. : Видавничий дім Альтернативи, 1998. – 352 с.
21. Толочко П.П. Древнерусская народность: воображаемая или реальная / П.П. Толочко. – СПб. : Алетейя, 2005. – 218 с.
22. Толочко А.П. Воображенная народность / А.П. Толочко // УІЖ. – 2001. – № 3. – С. 29–34.

Одержано редакцією 22.03.2013

Прийнято до публікації 28.05.2013

Аннотація. *Ивангородский К.В. Этногенез восточных славян в научных концепциях современных украинских археологов. В статье проанализированы современные научные концепции этногенеза восточных славян, предложенные украинскими археологами.*

Ключевые слова: *этногенез, этническая история, восточные славяне, украинская археология*

Summary. *Ivangorodsky K.V. The Ethnogenesis of East Slavs in the scientific conceptions of the modern Ukrainian archaeologists. The modern scientific conceptions of the East Slavs ethnogenesis, offered by the Ukrainian archaeologists, are analysed in the article. The modern Ukrainian archaeologists try to approach the reconstruction of East Slavs ethnic history during the pre-state period maximally objectively and take into account the newest positions as historical so ethnologic, anthropological, genetic and other humanitarian sciences. The substantial problem of their ethnohistorical conceptions remained the low level of theoretical and methodological validity exactly of ethnogenesis aspects of the marked problems. Sufficiently characteristic in this context is the problem of correlation of ethnic communities with archaeological cultures, that is brightly traced in the unsuccessful attempts of «attachment» some of the last to the so-called «annalistic tribes unions» of East Slavs. And the other moments East Slavs ethnic history remaine unsolved till yet, first of all the scientific ground of so-called Slavs «forehomeland», the degree of their genetic-anthropological cognation, and also the problem of the three east-slavs ethnoses genesis, including the Ukrainian.*

Key words: *ethnogenesis, ethnic history, East Slavs, Ukrainian archeology*

